

Erhart, Adolf

Číslovky

In: Erhart, Adolf. *Struktura indoíránských jazyků*. Vyd. 1. V Brně: Univerzita J.E. Purkyně, 1980, pp. 120-124

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/121500>

Access Date: 17. 03. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

IV. ČÍSLOVKY

4 Číslovky jsou jako slovní druh charakterizovány jen sémanticky, po formální stránce se neliší od jmen (uplatňují se u nich kategorie rodu a pádu, pádové sufixy jsou většinou stejné jako u jmen).

41 Základní číslovky 1—10 mají v indoíránské charakter adjektiv: fungují zpravidla jako shodné přívlastky substantiva označujícího počítaný předmět. U číslovek 1—4 se rozlišuje rod, číslovky 5—10 jsou bezrodé.

411 ,1': sti. *eka*, av. *aeva-*, *oiva-* (ke skloňování srovn. § 56). — Jde o ide kořen **oi-* (*H₃oi-*), rozšířený o derivační sufixy *ko* (§ 3691) a *wo* (§ 3699); v západoide. jazycích je tentýž kořen rozšířen o sufix *no* (lat. *únus* < *oinos*, got. *áins*, lit. *v-ienas*, stsl. *jed-inъ*) (ide. jazyky nemají společný výraz pro ,1').

412 ,2': STI.

AV.

kořen	<i>dvi-</i>	m.	f. n.	<i>dva-</i>	m.	f. n.
nom-ak.		<i>dvā(u)</i>	<i>dve</i>		<i>dva</i>	<i>dvae-ša</i>
g-lok.		<i>dvayoh</i>			<i>dvayā</i>	
d-abl-i.		<i>dvābhyaṃ</i>			<i>dvae'bya</i>	

Ide. kořen **dwo-*, *dwi-* s duální flexí: ř. *duo* (nesklon.), lat. *duo*, *duae*, got. *twai*, *twōs* lit. *du*, *dvi*, stsl. *dъva*, *dъvě*.

413 ,3' STI.

AV.

kořen	<i>tri-</i>			<i>θri-</i>		
	m.	n.	f.	m.	n.	f.
nom.	<i>trayah</i>	<i>trīṇi</i> [<i>trī</i>]	<i>tisrah</i>	<i>θrayo</i>	<i>θrī</i>	
ak.	<i>trīn</i>		<i>tisrah</i>	<i>θriš</i>		<i>tišro</i>
g.	<i>trayānām</i>	[<i>trīṇām</i>]	<i>tisrīnām</i>	<i>θrayam</i>		<i>tišram</i>
d-abl.	<i>tribhyaḥ</i>		<i>tisrbhyaḥ</i>	<i>θribyo</i>		
lok.	<i>trišu</i>		<i>tisršu</i>			
instr.	<i>tribhiḥ</i>		<i>tisrbhiḥ</i>			

Starobylejší je av. flexe: sti. formy genitivu m. n. a formy g., d., l., i. fem. jsou zjevné novotvary (podle jmen 5. a 6. tř.). — Ide. kořen *tri, skloňovaný v podstatě jako jméno tř. 6a: ř. τρεῖς, τρία, lat. trēs, tria, got. þreis, lit. trys, stsl. tręje. Ii. tvary fem. mají obdobu jen v keltštině (stir. teoir). Vznikly patrně kompozicí kořene tri- s kořenem *sor- ‚žena‘ (sti. strī-): *tri-sr-es > sti. tisraḥ apod.

414 ,4': STI. AV.

kořen	čatur-			čatur-		
	m.	n.	f.	m.	n.	f.
nom.	čatvāraḥ	čatvāri	čatasraḥ	čadwāro		
ak.	čaturaḥ		čatasraḥ	čaturə	čatura	čatanro
gen.	čaturnām		čatasrīnām	čaturam		
d-abl.	čaturbhyaḥ		čatasrbhyaḥ			
lok.	čaturšū		čatasrṣū			
instr.	čaturbhīḥ		čatasrbhīḥ			

Ide. kořen *k^wetur-, k^wetwor- s flexí souhláskových kmenů: ř. τέτταρες (aiol. πέσσορες), lat. quattuor (neskl.), got. fidwōr, lit. keturi, stsl. čtyre. O femininu platí mutatis mutandis to, co bylo řečeno v § 413 (srovn. stir. cethoir).

415 ,5': sti. pañča (nom-ak. = kořen), pañčānām (g.), pañčabhyaḥ (d-abl.), pañčasū (lok.), pañčabhīḥ (i.), av. pañča, pañčānam. — Ide. *penk^we (nesklonné; flexe vznikla až v ii.): ř. πέντε, lat. quinque, got. fimf, lit. penki, stsl. petь.

416 ,6': sti. šaš- (koř.), šaṭ (n-ak.), šaṇṇām, šaḍbhyaḥ, šaṭsu, šaḍbhīḥ, av. xšaš (neskl.). — Srovn. ř. ἕξ (lakon. ἑξ), lat. sex, kymer. chwech, got. sahs, lit. šeši, stsl. šestь. Rekonstrukce ide. podoby je nesnadná: *ksweks, *sH₃eks nebo pod. Původně nesklonné.

417 ,7': sti. sapta (n-ak. = koř.), saptānām, saptabhyaḥ, saptasu, saptabhīḥ, av. hapta (neskl.). — Ide. *septm (neskl.): ř. ἑπτά, lat. septem, got. sibun, lit. septyni, stsl. sedmь (analogický novotvar podle řadové číslovky).

418 ,8': sti. aṣṭa- (koř.), aṣṭā(u) (n-ak.), aṣṭānām, aṣṭābhyaḥ, aṣṭāsu, aṣṭābhīḥ, av. ašta (neskl.). — Ide. *oktōu (H₃oktoH₃): ř. ὀκτώ, lat. octō, got. ahtau, lit. aštuoni, stsl. osmь (analogický novotvar podle řadové číslovky). Duální koncovka (§ 3951) nasvědčuje tomu, že základem je kořen s významem ,4'.

419 ,9': sti. nava (n-ak. = koř.), navānām, navabhyaḥ, navasu, navabhīḥ, av. nava, navanam. — Ide. *(H)newu (neskl.): ř. ἕννε(Ἔ)α, lat. novem, got. niun, lit. devyni, stsl. devětь (balt. a sl. d- patrně podle následující číslovky).

41.10 ,10': sti. *daśa* (n-ak. = koř.), *daśānām*, *daśabhyah*, *daśasu*, *daśabhīh*, av. *dasa* (neskl.). — Ide. **dek̑m(t)* (neskl.): ř. *δέκα*, lat. *decem*, got. *taihun*, lit. *dešimt*, stsl. *desętb*. Patrně **de-k̑m(t)* ,1 × 10'.

42 Jako číslovky 11—19 slouží v ii. jazycích kopulativní složeniny s *daśa* na druhém místě: sti. 11 *ekādaśa*, 12 *dvādaśa*, 13 *trayodaśa*, 14 *čaturdaśa*, 15 *pañcadaśa*, 16 *ṣoḍaśa*, 17 *saptadaśa*, 18 *aṣṭādaśa*, 19 *navadaśa* (srovn. § 46), av. *pañčadasa*, *xšvaśdasa* apod. — Obdobný způsob tvoření číslovek 11—19 má latina (*undecim*, *duodecim*...), řečtina jen u 11 a 12 (*ἑνδεκα*, *δώδεκα*), germánština naproti tomu u 13—19.

43 Desítky 20—50 jsou determinativní složeniny s kořenem *śat(i)*; skloňují se jako fem. tř. 1, resp. 6a: 20 sti. *vimśati*, av. *vīśaiti*, 30 sti. *trimśat*, av. *θrisat*, 40 sti. *čatvārimśat*, av. *čatvārśatəm* (ustrnulý ak.), 50 sti. *pañčāśat*, av. *pañčāśatəm*. — Obdobně tvoří tyto číslovky řečtina a latina: ř. *εἰκοσι* (dor. *Ἴκκατι*), *τριάκοντα*, *τετραράκοντα*, *πεντήκοντα*, lat. *vigintī*, *trigintā*, *quadragintā*, *quingquāgintā*. Druhou částí těchto složenin je kořen **k̑m̑t*, obsažený též ve výrazech pro ,10' (§ 51.10) a ,100' (§ 45). Částečná shoda je též v podobách prvé části; sti. *-m-* zřejmě představuje inovaci.

44 Desítky 60—90 jsou naproti tomu číselná abstrakta tvořená od jedniček příponou *ti* (§ 366): 60 sti. *ṣaṣṭi-*, av. *xvaṣti-*, 70 sti. *saptati-*, av. *haptaiti-*, 80 sti. *aṣṭi-* (novotvar!), av. *aṣṭāiti-*, 90 sti. *navati-*, av. *navaiti-*. Tento způsob je jen ii.; v ř. a lat. se tvoří tyto číslovky obdobným způsobem jako 20—50 (lat. *sexāgintā*, ř. *ἑξήκοντα* atd.).

45 Číslovky 100 (sti. *śata-*, av. *sata-*) a 1000 (sti. *sahasra-*, av. *hazaryra-*) jsou neutra 9. tř. Jako jejich násobky fungují slovní spojení nebo kompozita: 200 sti. *dve śate*, *dviśata-*, av. *duye saite*, 900 sti. *nava śatāni*, *navaśata-*, av. *navasata-*, 2000 sti. *dve sahasre*, av. *duye hazaryre*, 5000 sti. *pañča sahasrāṇi*, *pañčasahasra-* apod. — Ide výraz pro ,100' rekonstruujeme v podobě **k̑m̑to-m* (§ 53): sti. *śatam*, av. *satəm*, ř. *ἑκατόν*, lat. *centum*, got. *hund*, lit. *šimtas*, stsl. *szto*. Pro ,1000' nemají ide. jazyky jednotný výraz (tak vysoko se v dávných dobách nepočítalo!). Ii. slovo lze rekonstruovat v podobě **sa-źhasra-*; k *sa-* srovn. § 59, druhá část je obsažena též v ř. *χίλιοι* (*χέλλιοι*) ,1000' (ide. **g̑heslo-*).

451 Zvláštností kl. sanskrtu jsou výrazy pro vysoká čísla:

10 ⁴ <i>ayuta-</i>	10 ⁷ <i>koṭi-</i> , <i>arbuda-</i>	10 ¹⁰ <i>madhya-</i>
10 ⁵ <i>lakṣa-</i>	10 ⁸ <i>nyarbuda-</i>	10 ¹¹ <i>anta-</i>
10 ⁶ <i>prayuta-</i>	10 ⁹ <i>samvudra-</i>	10 ¹² <i>parārdha-</i>

V běžném úzu jsou ovšem jen *ayuta-*, *lakṣa-* a *koṭi-*. V avestě je zvláštní výraz pouze pro 10⁴: *baevan-*, *baevan-* n.

46 Skládání základních číslovek

Číslovky různého řádu se v sti. skládají čtverým způsobem: (a) pouhou juxtapozicí s použitím příklonného *ča*:

93 *trayo navatiča*, 107 *śatam saptača* apod.

(b) Desítky s jedničkami nejčastěji vytvářejí kopulativní složeninu: 23 *trayovimśati*, 68 *aṣṭaśaṣṭih* apod.

(c) Nižší číslovka vytváří determinativní složeninu s adjektivy *adhika-*, *uttara-* apod.; tato složenina funguje jako shodný přívlastek vyšší číslovky: 32 *dvyaḍhikā trimśat*, 105 *pañcādhikam śatam* apod. — Tento způsob je oblíben při skládání stovek s desítkami a jednotkami.

(d) Sporadicky se při tvoření složených číslovek užívá i odčítacího způsobu: nižší číslovka vytvoří determinativní složeninu s adjektivem *ūna-* ‚chybějící‘, *ta pak* funguje jako atribut vyšší číslovky (nebo s ní vytváří složeninu): 19 *ekonavimśati* nebo *ūnavimśati*, 95 *pañconam śatam* apod. — V avestě je doložen pouze první způsob (se spojkou *ča*).

47 Vyšší číslovky (20-) se spojují s počítaným předmětem trojím způsobem: (1) jako adjektiva (číslovka je shodným přívlastkem substantiva), (2) jako substantiva (substantivum označující počítaný předmět je v genitivu pl.), (3) tvořením determinativní složeniny typu 51 (s číslovkou na druhém místě).

48 Řadové číslovky jsou (s výjimkou 1.) adjektiva tvořená od základních číslovek sufixy *a*, *tha*, *ma* apod.:

1. sti. *prathama-*, av. *fratəma-* nebo sti. *pūrva-*, gav. *paouruya-*;
2. sti. *dvitīya-*, av. *bitya-*, gav. *daibitya-*;
3. sti. *trītiya-*, av. *θritya-* (sti. *r* představuje patrně inovaci);
4. sti. *čaturtha-*, *tur(ī)ya-*, av. *tūrīya-*;
5. sti. *pañčama-*, *pañčatha-*, av. *puxda-* (oba sti. tvary jsou patrně nové);
6. sti. *šaṣṭha-*, av. *xštva-*;
7. sti. *saptama-*, *saptatha-*, av. *haptaḍa-*;
8. sti. *aṣṭama-*, av. *aštəma-*;
9. sti. *navama-*, av. *naoma-*;
10. sti. *daśama-*, *dasəma-*.

481 Řadová číslovka 1. není v žádném ide. jazyce odvozena od základní číslovky. Tuto funkci zastávají zpravidla adjektiva s významem ‚přední‘ apod., odvozená od kořene **per(H)-*: ř. *πρωτος*, lit. *pirmas*, stsl. *прѣвъ* apod. (sti. *pūrva-*). Sti. (ii.) *prathama-* je odvozeno od předložky *pra* příponou *t(h)ama* (§ 3695).

482 Rovněž k označení pojmu ‚druhý‘ se v ide. jazycích většinou užívá samostatných adjektiv: lat. *secundus*, aller, got. *anþar*, lit. *antras* aj. Ii. forma (tvořená od základní číslovky příponou *t[ī]ya*) je zřejmě novotvar.

483 Tvoření číslovky 3. od kořene základní číslovky příponou **t(i)yo* je naproti tomu staré: lat. *tertius*, got. *þriđja*, lit. *trečias*, stsl. *treťbъ*.

484 Tvoření číslovky 4. sufixem **yo* je nepochybně starobylejší (**kwetur-yo* > sti. *turya-* atd.); má obdobu jen v keltštině. Ve většině ide. jazyků jsou formy se sufixem **t(h)o*: ř. *τεταρτος*, lat. *quartus*, lit. *ketvirtas*, stsl. *četvrtъ* (a sti. *čaturtha-*).

485 Další řadové číslovky se v ide. období tvořily jednak pouhým **o*, jednak sufixem **t(h)o*. První způsob je starobylejší: **septom-o* > sti. *saptama-*, lat. *septimus*, stsl. *sedmъ*, **oktōw-o* > ř. *ὄγδοος*, lat. *octāvus*, **newon-o* > lat. *nōnus*, **dekom-o* > sti. *dašama-*, lat. *decimus*. Odtud abstrahovaný sufix *mo* pronikl k dalším číslovkám: sti. *pañčama-*, *aštama-*, *navama-*. Suffix *t(h)o* je v **penk^w-to-* (> ř. *πέμπτος*, lat. *quintus*, stsl. *petъ*), resp. **pñk^w-tho-* (> av. *puṣda-* s *-u-* podle předcházející číslovky?) a **ksweks-t(h)o-* (sti. *šašt^ha-*, ř. *ἕκτος*, lat. *sextus*, stsl. *šestъ*; v av. tvaru došlo zřejmě k metatezi). Analogické je patrně sti. *pañčatha-*, *saptatha-*.

486 Vyšší řadové číslovky se tvoří zčásti pouhým *a*, zčásti sufixem *tama* (§ 3695): 11. sti. *ekadaša-*, av. *aevandasa-*, 20. sti. *viṃša-*, *viṃšati-tama-* av. *viṣṣtama-*, 60. sti. *šaštātama-*, 100. *šatatama-* apod.

49 Číselná adverbia (multiplikativa) se tvoří různými způsoby:

- 1 × sti. *sakrt*, av. *hakərət*,
- 2 × sti. *dviḥ*, av. *biš*, *bižvat*, *bisarəm*,
- 3 × sti. *triḥ*, av. *θriš*,
- 4 × sti. *čatuḥ*, av. *čavruš*,
- 5 × sti. *pañčakrtvaḥ* apod.

Další číselná adverbia se tvoří v sti. pravidelně sufixem *-krtvaḥ*, v av. různými způsoby. — Nejstarobylejší z těchto forem jsou ty, jež jsou tvořeny přidáním pouhého **s*: ide. **dwi-s* > sti. *dviḥ*, ř. *δίς*, lat. *bis*; **tri-s* > sti. *triḥ*, ř. *τρίς*, lat. *ter*; **kwetur-s* > sti. *čatuḥ*, lat. *quater*. Číselné adverbium 1 × je naproti tomu tvořeno přidáním kořene *krt-* k základu představujícímu redukovanou podobu ide. kořene **sem-* (*sm-* > *sa-*) ,l'; srovn. ř. *εἷς*, *ἕν* (< **sem-s*, *sem*), lat. *semel* apod. Kořen *krt-* je na druhé straně obsažen i v elementu *krtvaḥ*. Tvoření číselných adverbii pomocí kořene *s* významem 'řezat' je staré: lit. *penkis kart(us)*, stsl. *tri kraty*, č. *tříkrát* (vl. 'tři řezy') apod.